

AVRUPA VE MÜSLÜMANLAR

Zülfiye Zeynep Bakır

INSAMER
İHH İNSANİ VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
IHH HUMANITARIAN AND SOCIAL RESEARCH CENTER
مركز البحوث الإنسانية و الاجتماعية

Kasım 2017

Araştırma 49

Giriş

2. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'ya yoğun bir göç dalgası başlamış ve Batı'nın içerisinde bulunduğu istihdam krizi nedeniyle Avrupa ülkeleri Türkiye, Afrika ve Güney Amerika gibi ülkelerden iş gücü ithal etme ihtiyacı duymuştur.¹ Avrupa'nın karşı karşıya kaldığı bu krizin aşılması için farklı ülkelerden getirilen kişiler, çok uzun bir süre misafir işçi olarak değerlendirilip ülkelere geri dönecekleri düşünülmüştür.² Ancak bu beklentinin aksine, ekonomik büyümenin sağlanması için getirilen göçmenler, ülkelere dönmedikleri gibi ailelerini de yanlarına almıştır.

Müslüman ülkelerden gelen göçmenlerin artan nüfus oranları, Avrupa'da etnik köken ve ırka

dayalı şu an var olan endişelerin büyümesine neden olmuştur. Batı'nın söz konusu endişelerinin artmasının sebeplerine ilişkin yapılan yaygın yorumlardan biri de 1979 senesinde İran'da yaşanan İslam Devrimi ve muhtelif coğrafyalarda ortaya çıkan silahlı grupların İslam adına yaptıklarını iddia ettikleri eylemlerdir.³ Ancak aslında Batı'nın Müslüman göçmenlere yönelik endişesinin temelinde bambaşka bir sebep vardır. Uzmanlar, Batı ekonomilerini tekerlekleri ekonomik gelişmişliğe bağlı olarak dönen bir bisiklete benzetmektedir ve bu bisiklette meydana gelebilecek en ufak bir yavaşlama; demokrasi, bireysel özgürlükler, toplumsal hoşgörü gibi bütün değerlerini sarsacaktır.

INSAMER
İHH İNSANİ VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
IHH HUMANITARIAN AND SOCIAL RESEARCH CENTER
مركز البحوث الإنسانية و الاجتماعية

Özellikle son dönemde yaşanan ekonomik darboğaz sebebiyle sahip olduğuna inandığı bu değerleri sallanmaya başlayan Batı toplumu,⁴ iktisadi anlamda kalkınmaya başladığı andan itibaren Müslüman coğrafyalardan ithal ettiği ucuz iş gücünü artık istememektedir. Ekonomik anlamda istihdam edilmek üzere bu ülkelere getirilen yabancı işçiler, Batı'da refah seviyesinin düşme belirtileri üzerine istenmeyen kişiler haline gelmiştir. Bu refah ve zenginliğe "Müslüman ortak" istemeyen ve giderek daraldığını düşündüğü serveti paylaşmaktan kaçınan Batı, hızla yabancı düşmanlığına sığınmıştır.

Avrupa ve Amerika'da yaşanan ekonomik resesyonlar sonucu kronik bir kriz haline gelen işsizlik sorunu, Müslüman göçmenlerin istenmemesinin bir diğer nedenini oluşturmaktadır. 2008 senesinde yaşanan ekonomik krizle beraber, ekonomileri ihracata dayalı bu ülkelerde göçmenlerin etnik ve dinî kimlikleri daha büyük bir sorun haline getirilmiştir. Eşitsiz bir gelir dağılımına sahip olan ve yoksullaşma riskiyle karşı karşıya kalan Batı, mevcut ekonomik düzende, içerisinde bulunduğu krizlere çözüm üretememektedir. Bu durum onu hayali bir düşman yaratmaya, ülkesindeki işsizlik ve yoksulluk sorununun sebebi olarak göstereceği bir günah keçisi aramaya itmiştir. Bunu da meydana gelen her sıkıntı ve sorunda Müslümanları hedef tahtasına oturtarak gerçekleştirmiştir. Yani Avrupa, içinde bulunduğu sosyoekonomik krizden burada bulunan göçmenleri sorumlu tutarak kurtulacağını düşünmektedir.

Avrupa'da Müslümanlık denildiğinde akla ilk gelen şey tarihsel tecrübeden ötürü hep rekabet

olmuştur. Bu durum, Avrupa ile İslam arasındaki ilişkinin Hristiyanlık ve İslam arasındaki tarihsel çatışmanın yeni bir türü veya bir devamı olarak algılanıyor olmasından kaynaklanmaktadır.⁵ Avrupalı zihnin etkisinden kurtulamadığı bu çekişme hali, modern dönemde kendisini İslamofobi ve yabancı düşmanlığı şeklinde göstermektedir. Yukarıda da bahsedildiği üzere, bilhassa ekonomik sebeplere dayalı bir arka planı olan bu gerginlik, 11 Eylül sonrasında tırmanışa geçmiştir. Madrid, Paris ve Brüksel saldırıları da Batı'nın mevcut İslamofobik eğilimlerinin artmasında tabiri yerindeyse çeşni rolü oynamıştır. Farklı kültürlerin, dinlerin ve etnik kökenlerin toplumsal barış içerisinde bir arada yaşamasının önüne ciddi engeller çıkaran İslamofobi ve yabancı düşmanlığına ilişkin anlayış, Fransa'dan Almanya'ya, İngiltere'den Hollanda'ya ve daha pek çok Avrupa ülkesinde eğitimden istihdama, medyadan siyasete, adalet sisteminden internete kadar her alanda yükselişe geçmiştir. Hemen hemen her gün bir Müslüman; kadın, çocuk, yaşlı yahut genç fark etmeksizin, sözlü ya da fiziksel şiddete maruz kalmaktadır. İslam karşıtı kişilerce yapılan bu saldırılar pek çok Müslümanın ağır yaralar almasına, hatta hayatını kaybetmesine sebep olmaktadır. Önceleri söylemler üzerinde gerçekleşen İslamofobik tavrın fiziksel şiddet eğilimli bir şekle dönüşmesiyle Müslümanların yerleşim alanları ve camiler de kundaklanmaya başlamıştır. Öyle ki, Müslüman çocukların yoğunlukta olduğu okullar ve kullandıkları ulaşım araçları dahi zaman zaman İslam karşıtı kişilerce hedef alınmaktadır.⁶

Ekonomik Durum

Avrupa ülkelerinde yaşayan Müslümanlar yukarıda da belirtildiği üzere iktisadi, siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda muhtelif sorunlarla karşı karşıyadır. Müslümanlara yönelik artan düşmanca tavır ve etnik ön yargılar, onların iktisadi anlamda toplumun dışına itilmesine sebep olmaktadır. Yapılan bir araştırmaya göre Batılı ülkelerde iş başvurularında Müslümanların mülakata çağırılma oranları diğer dinlere mensup kişilerin mülakata çağırılma oranlarından hayli düşüktür. Bu durum Avrupa'da Müslüman kimliği taşıyan

Eğitim

Batı ülkelerinde azınlık konumunda olan Müslümanların en çok sorun yaşadığı alanlardan biri eğitimidir. Daha çok ekonomik sebeplerle buralara göç etmiş Müslüman ailelerin çocuklarının eğitim başarısı genele oranla oldukça düşüktür. Avrupa'daki yabancı çocukların eğitimdeki bu başarısızlığının en temel sebebi, ailelerinin içerisinde bulunduğu sosyoekonomik çevredir. Buralarda Müslüman kimliği taşıyan bireyler genel olarak belirli mahallelerde ve çevrelerde yaşamlarını sürdürmektedir. Çoğunlukla fakir semtlerde gettolaşan Müslümanların bu durumu, çocukları ve gençleri yerli çocuklarla eşitsiz bir eğitim rekabetinin içerisine sürüklemektedir.¹⁰ Birçok Avrupa ülkesinde Müslüman çocukların ve gençlerin Batılı çocuklara ve gençlere nazaran ilkökul ve liseyi bitirme oranlarıyla üniversiteye

Asimilasyon ve Dejenerasyon

Avrupa'ya çeşitli nedenlerle göç etmiş Müslümanların yaşadığı sorunlardan bir diğeri de dinî inançlarını öğrenebilme ve muhafaza edebilme meselesidir. Batılı eğitim sistemi içe-

bireylerin iş bulmasını bir hayli zorlaştırmaktadır.⁷ Bugün Avrupa'daki Müslüman nüfusun %50'si işsizlik sorunuyla karşı karşıyadır.⁸ Bu ise Batılı ülkelerde yaşayan Müslümanların yoksullaşma riskini arttırmaktadır. Yapılan araştırmalar Müslüman grupların çoğunluğa nazaran çok daha düşük maddi gelire sahip olduğunu göstermektedir. Örneğin Belçika'da yaşayan Türk kökenli Müslümanların %59'u yoksulluk sınırındayken bu oran ülkenin yerli halkı için %10 civarındadır.⁹

gitme oranları oldukça düşüktür. Sosyoekonomik çevresel faktörlerin yanı sıra Müslüman çocuklar gittikleri okullarda öğretmenler ve öğrenciler tarafından dinî kimliklerinden ötürü dışlanabilmekte yahut alay konusu edilebilmektedir.¹¹ Farklı dine ve kültüre sahip birçok öğrenci, Batılı eğitim sisteminde ırkçı ve etnik ön yargılara sahip öğretmenler tarafından kişiliklerini zedeleyici ve onur kırıcı muamelelere maruz kalmaktadır.¹² Müslüman çocukların maruz kaldığı bu ayrımcı ve aşağılayıcı tavır, onları eğitim hayatlarına devam etme noktasında isteksizleştirmektedir. Müslüman çocukların ve gençlerin eğitim durumunda son zamanlarda bazı iyileşmeler yaşansa da yerlilerle yabancılar arasındaki eğitim alanındaki uçurumu gösteren genel tablo pek fazla değişmemiştir.¹³

risinde öğrencilerin din eğitimi meselesi, konu Müslümanlar olduğunda görmezden gelinmektedir. Örneğin Hristiyan öğrencilerin kendi dinlerini öğrenmelerine sıcak bakan devletler,

aynı hassasiyeti Müslüman çocukların dinî eğitimi noktasında göstermemektedir.¹⁴ Bu durum Avrupa'ya çeşitli sebeplerle göç eden ve oraya yerleşen Müslümanlar ile onlardan sonraki kuşaklar arasında kültürel farklılaşmalara ve kimlik problemlerine yol açmaktadır. Kendi inançlarının gerekliliklerini öğrenemeyen Müslüman çocuklar, kültürel ve dinî anlamda dejenerasyona uğramaktadır. Örneğin, Avrupa'da Müslümanların asimile olma oranlarına yönelik yapılan bir araştırma, çeşitli sebeplerle Avrupa'ya göç eden Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar arasındaki kültürel farklılıkların azaldığını ortaya koymuştur. Hâkim kültürün değerlerini benimsemeye başlayan ve seküler bir hayat tarzına yönelen Müslümanların oranında hızlı bir artış yaşandığını kaydeden araştırma, Müslümanlar ile Hristiyanların dindarlık eğilimleri arasındaki farkın kapandığının da altını

Ana Dilde Eğitim ve Kültür

Bahse konu dejenere ve asimile olma tehdidinin sebeplerinden bir diğeri de Avrupa'da uzun yıllardır yaşayan Müslüman ailelerin çocuklarının, buldukları toplumun hâkim kültürü içinde sosyalleşmeleri sonucu ana dilleriyle olan bağlarının kopmasıdır. Bu kopuş onların öz kimliklerine de yansımaktadır. Çünkü dil, bireylerin kültürel kimliklerini muhafaza edebilmelerinin en kilit unsurdur. Dilin korunamaması bireyin kendi öz kültürüne ve kimliğine yabancılaşmasına yol açmaktadır.¹⁶ Avrupa'da göçmenlerin ana dillerinde eğitim görmeleri şehir şehir, bölge bölge farklılıklar arz etmektedir. Bazı ülkelerde Müslüman vatandaşların ana dillerinde eğitim görmeleri çeşitli yollarla desteklenirken bazılarında söz konusu uygulama ile ilgili tasarılar yeni yeni oluşturulmaktadır. Ana dilde eğitimin yasal

çizmektedir. Uzun yıllar yaşadıkları toplum içerisinde gerek eğitim alanında gerekse buldukları sosyal çevre içerisinde din eğitimi mahrum kalan bireylerin dindarlık eğilimlerinde bir düşüş olması neredeyse kaçınılmazdır. Ancak dindarlık eğiliminde yaşanan bu düşüş, yine de bireylerin asimile oldukları anlamına gelmemektedir. Zira Avrupa'da yükselen aşırı sağcı politikalar ve İslamofobik tavırlar, dindarlık eğilimlerinde azalma gözlenen bireylerin varlık gösterdikleri alanlarda etnik ve dinî kimliklerine daha fazla sahip çıktıklarını ortaya koymaktadır.¹⁵ Ancak kısa vadede dindarlık eğilimlerinde yaşanan gerileme asimilasyona uğramak için yeter sebep sayılmasa da uzun vadede bu durum Müslüman kuşakların asimile olma ve öz benliklerini yitirerek göçmen kimliklerinden kopuş yaşamaları ihtimalini arttırmaktadır.

bir hak olduğu ülkelerde, akademik başarı elde etmenin ve iyi bir iş bulmanın yolu, bulunulan ülkenin dilini öğrenmekten geçtiği için birçok kişi ana dilde eğitimi yük olarak görmektedir.¹⁷ Avrupa ülkelerinde göçmenlerin ve mültecilerin kendi dillerinde eğitim görmelerini savunan yasa tasarısı Fransa'da gündeme gelmiştir. Tasarıda, Arap kökenli çocukların belirli bir yaşa kadar Arap dilinde eğitim görmeleri teklif edilmiştir. Ancak etnik kökeni Arap olan çocukların ana dillerinde eğitim görmesine ilişkin bu öneri, Fransa'daki pek çok kesim tarafından nefretle karşılanmıştır. Söz konusu çalışmanın tam bir ahlaksızlık olduğunu vurgulayan Fransa'nın aşırı sağ, Fransa'da yaşayan Müslümanların ihtiyacı olan tek şeyin güçlü bir asimilasyon politikası olduğunu ifade etmiştir.¹⁸

Avrupa’da Sığınmacılar Sorunu

Avrupa’ya yapılan bu göçler yalnızca istihdam amaçlı olmamıştır. 2011 senesinde başlayan Suriye’deki savaştan kaçan pek çok Müslüman da Avrupa’ya yönelmiştir. Yurtlarından ve topraklarından ayrılmak zorunda kalan, güvenli ve insani şartlarda yaşamak arzusuyla yola çıkan milyonlarca mültecinin çok cüzi bir kısmı Avrupa ülkelerine kabul edilmiştir.¹⁹ Batılı devletler bu durumu, kabul edilen mültecilerin topluma entegrasyonunun en iyi şekilde sağlanmasıyla açıklamaya çalışmaktadırlar. Eğitimden sağlığa ve ekonomik istihdama kadar her alanda mültecilerin yaşantılarının iyileştirilmesine yönelik etkili ve verimli çalışmalar yapabilmek için büyük rakamlarda mülteci kabulüne sıcak bakmadıklarını söylemektedirler. Toplumsal düzenin ve ekonomik istikrarın korunması ve savaş mağdurlarının hayatlarının iyileştirilmesi noktasında bu söylem mantıklı gözükse de gerçek ne yazık ki böyle değildir. Mültecilerin ülkelerine kabulünde çekimser

Sonuç

Avrupa’nın uyguladığı istihdam amaçlı göç politikası ile savaştan kaçan Müslümanların Avrupa’ya yönelmesi, Batı ülkelerinde yaşayan Müslümanların sayısında gözle görülür bir artışa sebep olmuştur. Bugün yaşamını Avrupa’da sürdüren 20 milyona yakın Müslüman vardır.²⁶ İslamofobik eğilimlerle etnik ve din tabanlı ön yargılardan ötürü ayrımcı, dışlayıcı ve ötekileştirici bir tavra maruz kalan Batı’daki Müslüman nüfusun ilerleyen yıllarda sayıca daha da artacağı tahmin edilmektedir.²⁷ Eğitimden istihdama kadar her alanda eşitsiz bir rekabet içerisinde hayatlarını sürdüren Müslümanların bu problemleri, *çok kültürlü ve çok dinli* bir yapı arz eden Avrupa’nın

davranan ve bu süreci çok ağırdan alan Batılı devletler, tarihsel hafızalarına “öteki”, “yabancı” ve “tehlikeli” olarak kodladıkları Müslümanların Avrupa medeniyetini tehdit ettiğine ve onu yok etmeye çalıştığına inanmaktadır.²⁰ Bu komplocu bakış açısı Suriye’deki savaşta ailelerini yitiren ve hayatları altüst olan mültecilerin yeni bir başlangıç yapmalarının önünde ciddi engeller oluşturmaktadır. Öte yandan, Avrupa’ya kabul edilen mültecilerin yaşam koşulları da pek parlak değildir. Toplum genelinde artan İslamofobik eğilimler, mülteci kamplarının insani koşullarda olmaması,²¹ Müslümanlara yönelik polis şiddetinin artması,²² birtakım medya kuruluşlarının Müslüman ve mülteci karşıtı yayınları,²³ Avrupa genelinde yükselişe geçen aşırı sağ zihniyet,²⁴ Müslüman karşıtı radikal grupların yaygınlaşması,²⁵ oralarda yaşam mücadelesi veren mültecilerin hayatlarını epey zorlaştırmaktadır.

toplumsal düzeninin devamlılığı ile ekonomik refah ve istikrarın sağlanması açısından tehlike oluşturmaktadır. Müslüman bireylerin içerisinde bulunduğu bu sorunların aşılabilmesi için Avrupalı yönetici elitlerin mevcut sistem üzerinde, kişilerin özgür, eşit ve insan onuruna yaraşır bir hayat sürmelerinin sağlanmasına yönelik köklü değişikliklere gitmeleri gerekmektedir.

Çok kültürlü ve çok dinli toplumların iktisadi refahlarının sağlanması ile bütün bireylerin eşit ve insani koşullarda yaşamlarını sürdürmelerinin yolu, toplumdaki farklı grupların tamamının varlığını kabul eden ve onlara saygı duyan bir değerler sisteminin geliştirilmesiyle mümkün olacaktır.

Bu sistem içerisindeki çoğunluk gruplardan din, dil, ırk ve anlayış olarak ayrılanların kendi sosyokültürel farklılıklarının varlığına dikkat çeken ve bu farklılıkların yaşatılmasını teşvik eden bir inanç ve davranış kalıbı da mevcuttur. Bu anlayışa göre, bireylerin hâkim kültürden ayrıışan davranış modelleri ve inanç kalıpları o toplumların eğitim sistemlerine usulünce entegre edilmelidir.²⁸ Bunun yanı sıra çok kültürlü ve çok etnikli yapılarda azınlık halinde bulunan grupların sorunlarının çözümüne ilişkin siyasi arenada temsil edilmeleri meselesi de oldukça önemlidir. Avrupa'da dinî kimliği Müslüman olan kişilerin meclise girme-

lerinin önünde herhangi bir hukuki engel bulunmasa da ciddi bir Müslüman nüfusa sahip olan bu ülkelerde Müslümanları temsil eden milletvekili sayısı oldukça azdır. Ayrıca bu politikacıların birçoğunun gündeminde Müslümanların yaşadığı sıkıntılar yer almamaktadır.²⁹ Müslümanların siyasi arenada eksik ve yetersiz temsiline ilişkin bu tutumun değiştirilmesine yönelik çabaların geliştirilmesi de Avrupa'da sürekli dile getirilen ve farklı ülkelerin içişlerine karışmak için kullanılan demokrasi söyleminin ve dünyadaki bütün ülkelere dayatılan Avrupa Birliği değerlerinin yaşatılması için büyük önem arz etmektedir.

Sonnotlar

- ¹ Karoly Lorant, "The Demographic Challenge in Europe", *Economist*, Nisan 2005, s. 11.
- ² R. Demet Gündüz, Orhan Koçak, "Avrupa Birliği Göç Politikaları ve Göçmenlerin Sosyal Olarak İçerilmelerine Etkisi", *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 66.
- ³ "Europe: Integrating Islam", *Council on Foreign Relations*, <https://www.cfr.org/background/europe-integrating-islam>
- ⁴ Rachel Nuwer, "How Western Civilization Could Collapse", *BBC Future*, <http://www.bbc.com/future/story/20170418-how-western-civilisation-could-collapse>
- ⁵ Franco Cardini, *Avrupa ve İslam*, Literatür Yayınları, 2004, s. 3.
- ⁶ *European Islamophobia Report 2016*, SETA, <http://www.islamophobiaeurope.com>
- ⁷ Steffen Angenendt, Paul M. Barret, Jonathan Laurence, Ceri Peach, Julianne Smith, Tim Winter, *Muslim Integration: Challenging Conventional Wisdom in Europe and United States*, Center for Strategic and International Studies, 2007, ss. 34-35.
- ⁸ "Paris is Prologue; The Slow Disintegration of Europe", *ValueWalk*, <http://www.valuewalk.com/2015/11/europe-muslims/>
- ⁹ "Muslims in Europe", *Open Society Institute*, 2010, s. 112.
- ¹⁰ Ramazan Altınay, "Müslüman Azınlıklar Tarihine Giriş", *Dini Araştırmalar*, c. 7, S. 19, ss. 343-344.
- ¹¹ "Muslims in Europe", s. 101.
- ¹² "Muslims in Europe", s. 108.
- ¹³ "Muslim Educational Attainment", *Pew Research Center*, <http://www.pewforum.org/2016/12/13/muslim-educational-attainment/#fn-26983-6>
- ¹⁴ Cok Bakker, Hans-Günter Heimbrock, Robert Jackson, Geir Skeie, Wolfram Weisse, *Religious Diversity and Education in Europe*, Waxman, 2009, s. 11.
- ¹⁵ "Do Muslim Immigrants Assimilate?", *Niskanen Center*, <https://niskanencenter.org/blog/muslim-immigrants-assimilate/>
- ¹⁶ Altınay, "Müslüman Azınlıklar Tarihine Giriş", ss. 342-343, 344.
- ¹⁷ Kemal Yalçın, "Almanya'da Türkçe Anadil Dersleri ve Okullardaki Tehlikeli Gelişmeler", <http://www.kemalyalcin.com/index.php/menu-ogesi-egitim/almanya-da-turkce-anadil-egitimi/76-almanyada-turkce-anadili>
- ¹⁸ "Outrage as French govt reveals plan to teach Arabic in primary schools", *RT Question More*, <https://www.rt.com/news/345255-france-arabic-school-children/>
- ¹⁹ "Avrupa'da yaşanan 'mülteci' krizi değil 'insanlık' krizi", *Anadolu Ajansı*, <http://aa.com.tr/tr/analiz-haber/avrupa-da-yasanan-multeci-krizi-degil-insanlik-krizi/660204>
- ²⁰ "Syrian Refugees Not Welcome in Eastern Europe", *GALLUP News*, <http://news.gallup.com/poll/209828/syrian-refugees-not-welcome-eastern-europe.aspx>
- ²¹ "Avrupa'nın göbeğinde bir insanlık ayıbı: 'Fransa, Calais Mülteci Kampı'", *euronews*, <http://tr.euronews.com/2015/04/02/avrupa-nin-gobeginde-bir-insanlik-ayibi-fransa-calais-multeci-kampi>
- ²² "Get out of France': Paris police tear gassing refugees and stealing blankets in freezing conditions, report reveals", *Independent*, <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/refugee-crisis-paris-migrants-france-police-sleeping-bags-blankets-violence-refugee-rights-data-a7575376.html>
- ²³ "How a media mogul helped turn Czechs against refugees", *The Economist*, HYPERLINK "<https://www.economist.com/news/europe/21707125-politics-central-and-eastern-europe-are-increasingly-driven-businesses-own-media>" <https://www.economist.com/news/europe/21707125-politics-central-and-eastern-europe-are-increasingly-driven-businesses-own-media>
- ²⁴ "The right is rising and social democracy is dying across Europe - but why?", *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2017/sep/29/right-social-democracy-dying-europe-afd-far-right-germany>
- ²⁵ "Avrupa'da Göçmen Karşısı Hareket PEGİDA", *Sputnik*, https://tr.sputniknews.com/trend/Avrupa_da_gocmen_karsiti_hareket_PEGIDA/
- ²⁶ "5 facts about the Muslim population in Europe", *PEW Research Center*, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/07/19/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>
- ²⁷ "Muslim populations by country: how big will each Muslim population be by 2030?", *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/news/datablog/2011/jan/28/muslim-population-country-projection-2030#data>
- ²⁸ Yusuf Nebhan Aydın, *Ethnocultural Freedom And Equality: Being A Member Of The Muslim Minority In Canada*, İstanbul, 2015, ss. 1-13.
- ²⁹ "Muslims in European Politics", *Euro-İslam-info*, <http://www.euro-islam.info/key-issues/political-representation/>